

ISSN 1999-4214 (print)
ISSN 2957-5095 (online)

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN HUMANITIES
INSTITUTE

№ 2/2022

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Нұр-Сұлтан, 2022

Нур-Султан, 2022

Nur-Sultan, 2022

Бас редакторы **Дауренбекова Л.Н.**
Еуразия гуманитарлық институтының доценті, филология ғылымдарының кандидаты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
*Еуразия гуманитарлық институтының доценті, философия докторы (PhD)
Нұр-Сұлтан, Қазақстан*

Редакция алқасы

- Аймұхамбет Ж.Ә.** филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
- Ақтаева К.** филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша.
- Әбсадық А.А.** филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
- Бредихин С.Н.** филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
- Гайнуллина Ф.А.** филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
- Ермекова Т.Н.** филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
- Есиркепова К.Қ.** филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
- Жүсіпов Н.Қ.** филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
- Курбанова М.М.** филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Навои атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
- Қамзабек Д.** ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
- Құрышжан Ә.Ә.** филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
- Онер М.** философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
- Пименова М.В.** филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
- Сайфулина Ф.С.** филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ

*Редакцияның мекенжайы: 010009, Нұр-Сұлтан қ., Жұмбаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz*

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.
Меншіктенуші: «Еуразия гуманитарлық институты»
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды.
Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Басуға 05.07.2022ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі. БТ.
Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 89
«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института,
Нур-Султан, Казахстан

Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института,
Нур-Султан, Казахстан

Редакционная коллегия

- Аймухамбет Ж.А.** доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
- Актаева К.** доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша.
- Абсадық А.А.** доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
- Бредихин С.Н.** доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
- Гайнуллина Ф.А.** кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
- Ермекова Т.Н.** доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
- Есиркепова К.К.** кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
- Жусипов Н.К.** доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
- Курбанова М.М.** доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы им. Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
- Камзабек Д.** академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
- Курышжан А.А.** кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
- Онер М.** доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
- Пименова М.В.** доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
- Сайфулина Ф.С.** доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ

Адрес редакции: 010009, г. Нур-Султан., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.
Собственник: «Евразийский гуманитарный институт».
Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на
перечет № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Подписано в печать 05.07.2022ж. Формат 60*84 1\8. Бум. Типогр.
Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89
Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

Chief Editor **Daurenbekova L.N.**
*Candidate of Philological Science, Associate Professor of the Eurasian Humanities
Institute, Nur-Sultan, Kazakhstan*

Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**
*Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the Eurasian Humanities Institute,
Nur-Sultan, Kazakhstan*

Editorial Board

- Aimuhambet Zh.A.** Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
- Aktayeva K.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
- Absadyk A.A.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
- Bredikhin S.N.** Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
- Гайнуллина Ф.А.** Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
- Yermekova T.N.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University. Almaty, Kazakhstan
- Yesirkepova K.K.** Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
- Zhusipov N.K.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
- Kurbanova M.M.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
- Kamzabek D.** Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
- Kuryshzhan A.A.** Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
- Oner M.** Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
- Pimenova M.V.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
- Seifullina F.S.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF

*Editorial address: 010009, Nur-Sultan., 4, Prospect Zhumabayev
Tel/Fax: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Caïm: ojs.egi.kz*

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute. Series -PHILOLOGY

Owner: «Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to re-register No. KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 05.07.2022 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper. Printing house

Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

МАЗМҰНЫ-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ – ЯЗЫКОЗНАНИЕ – LINGUISTICS

Бекенова Г.	Солтүстік өңір гидронимдерінің типологиясы.....	6
Нұрдәулетова Б.И.	Көркем мәтіннің семантикалық кеңістігі (жыраулар поэзиясы мәтіні негізінде).....	15
Сағидолда Г., Жамбулова Қ.Қ.	Түркі лексикографиясының теориялық-методологиялық негіздері.....	28
Шоқабаева С.С., Нұрбанова А.Қ.	Қазіргі қазақ тіліндегі «көк» сөзінің сөзжасамдық әлеуеті.....	37

ӘДЕБИЕТТАНУ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ – LITERATURE STUDIES

Abdigapparova ZH.ZH.	Literary studies of Rakhmankul Berdibay and a legend of Kozkaman.....	50
Дәуренбекова Л.Н. Батан С.	Абай Құнанбайұлы – мысал жанрын аудару шебері.....	59
Нұрман Б., Маулан М.	«Қорқыт ата кітабы» үшінші нұсқасының ерекшелігі.....	69
Оспанов С.О., Мырзағалиева К.М., Алимбаев А.Е.	Абайды ардақтау Торғай бойында Ахметтен басталған.....	78

ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ – МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ – METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

Курышжан А.А.	Об опыте подготовки аутентичных учебных материалов при обучении казахскому языку как иностранному в системе перевернутого обучения.....	86
Шормакова А.Б.	Қошке Кеменгерұлының «жат тілді» оқыту әдісі.....	98

Б.И. НҮРДӘУЛЕТОВА

Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау, Қазақстан
(e-mail: nurdauletova@mail.ru)

КӨРКЕМ МӘТІННІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ КЕҢІСТІГІ (ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫ МӘТІНІ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. Мақалада Маңғыстау жыраулық мектебінің басты өкілі – Қашаған жырау Күржіманұлы шығармаларының мәтініне талдау жасау арқылы көркем мәтін түсініліміндегі і семантикалық кеңістік мәселесі, оның ауызша мәтіндерге қатысты ерекшелігі сөз болады.

Мәтін лингвистикасы туралы сөз болғанда, бір зерттеулерде мәтіннің жазба нұсқаға түскен сөйлеу құрылымы екендігі баса айтылса, кейбір зерттеушілер мәтінді ауызша да, жазбаша да сөйлеу құрылымында кездесетін жүйе ретінде қарастырады. Мәтін қандай формада көрініс берсе де (ауызша, жазбаша, мономәтін түрінде, поэзиялық, прозалық сипатта) белгілі бір дәуір туғызған мәдениеттің, шығармашылықтың, рухани қызметтің жемісі әрі осындай рухани байлықты ұрпақтан-ұрпаққа сақтап жеткізуші феномен болып табылады.

Көркем мәтіннің басты белгілері ретінде оның біртұтастығы, белгілі бір ойды жеткізудегі жүйелілігі, басталуы мен аяқталуының болуы, тақырып таңдалымы, мәтін арқылы белгілі бір ақпараттың берілуі (информативтік қызметі) және мәтіннің қарым-қатынас құралы (коммуникациялық қызметі) бола білуі, сондай-ақ ең маңыздысы, мәтін арқылы адам дүниетанымының, ұлттық рухани мәдениетінің көрініс беруі (мәтіннің кумулятивтік қызметі), сол арқылы жеке адам тұлғасының, дүниенің тілдік бейнесінің жасалуы (мәтіннің концептуалдық-тілдік қасиеті) туралы зерттеліп те айтылып та жүр.

Жыр мәтіні ауызша дүниеге келу ерекшелігіне қарамастан көркем мәтінге тән барлық талаптарға жауап бере алады.

Түйін сөздер. Көркем мәтін, иерархиялық құрылым, семантикалық кеңістік, ауызша мәтін, Қашаған жырау, менталды жасалым, жыр шоғыры.

Кіріспе. Е.И. Диброва мәтін когниция мен эмоцияны жеткізудің әмбебап құралы екендігін мынадай бірнеше уәждемелермен дәлелдейді: 1. мәтінде адамның қызығушылығы, өмірлік мақсаты мен мотиві, талап-тілегі көрініс береді; 2. мәтін дегеніміз – белгілі бір ұлтты айырып танытатын білімдер мен пайымдаулар, ақыл мен құлшыныс, ақиқатты қабылдау мен таразылау әлемі; 3. мәтін бізге барынша байланысты түрде ақпарат беретін бірыңғай, біртұтас жүйе, қатынасты түрде жабық құрылым [1, 89].

И.Р. Гальпериннің зерттеулері бойынша мәтін мынадай басты категорияларға ие: 1. ақпарат (мазмұнды концептуалды, мазмұнды фактуалды, мазмұнды астарлы); 2. когезия (мәтін ішілік байланыстар); 3. континуум (уақыт пен кеңістікте дамиды мөлшеметтер мен оқиғалардың бірізділігі); 4. мәтін үзіктерінің автосемантикасы (тұтас мәтін немесе оның бөліктерінің мағыналық қарым-қатнасы); 5. мәтіннің модальдылығы (ой-предметтің субъективті бағалауыштық сипаттамасы); 6. ретроспекция (оқырманды бұрынғы мазмұнды-фактуалды ақпаратқа апаратын тілдік өрнектердің грамматикасы); 7. проспекция (мәтіннің келесі бөліктерінде хабарланатын мазмұнды-фактуалды ақпараттарды білдіру үшін түрлі тілдік формаларды байланыстыратын мәтіннің грамматикалық формасы); 8. интеграция (мәтіннің тұтасымдылығына қол жеткізу мақсатында оның барлық бөліктерін бір-бірімен ұластыру); 9. аяқталғандық (аяқталғандық ұғымы мәтін бөліктеріне емес, тек қана тұтас

мәтінге байланысты) [2, 132].

Жыраулар поэзиясының мәтініне зерттеу жүргізу мәтіннің дүниеге келуіндегі кейбір ерекшеліктерді ескеруді талап етеді. Орыс фольклорын зерттеуші В.Е. Гусев фольклорға тән төрт басты белгіні көрсетеді. Солардың қатарынан зерттеуші көрсеткен екі белгі біздің зерттеу жағдайымызда жыраулар поэзиясының мәтініне де қатысты деп есептейміз: біріншіден, фольклор мәтінінде көркем образ жасайтын әр алуан элементтер болады: сөз, музыка, хореография, мимика. Соның ішінде сөз элементі басты категория болып есептеледі. Екіншіден, фольклордың өмір сүру сипаты ерекше, яғни «фольклордың дүниеге келу процесі орындаушы мен тыңдаушыны бір мезгілде қатыстыратын, туындыны бір мезгілде көруге де, тыңдауға да болатын творчестволық акт» [3, 6-7].

Мәтін теориясын зерттеуші И.Г. Гальперин мәтін тақырыбының дұрыс таңдалуын мәтіннің толыққандылығының бір белгісі ретінде көрсетеді [2, 133]. Жалпы, аталым – мәтін мазмұнының көрсеткіші, мәтін арқылы берілетін коммуникацияның жинақталған, сығымдалған атауы, баламасы деуге болады. Аталым арқылы мәтіннің не туралы екенін аңдауға мүмкіндік туады. Жыраулар шығармашылығының бір ерекшелігі – мәтінге жыршы не жырау арнайы тақырып қойып, ат беріп, айдар тағуды мақсат санамаған, жырға атауды тыңдаушылардың өзі қойып алатын кездері көптеп ұшырасқан. Бұл пікірімізге бір шығарманың бірнеше атпен сақталуы немесе жырлардың көпшілігінің алғашқы сөйлемдермен аталып кетуі дәлел болады. Осындай фактілер мәтін табиғатына талдау жүргізуде тыңдаушы мен жаттап айтушының қабылдау, түйсіну деңгейі мен ерекшелігін де ескеру қажеттігін талап етеді.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеу материалдарына XIX ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген Маңғыстау жыраулық мектебінің басты өкілі Қашаған жырау Күржіманұлы шығармаларының мәтіні алынды. Тақырыпты зерттеу барысында мәтіндерге концептуалды талдау жасалды, жеке сөздердің мағыналық өрісін айқындауда этимологиялық, лингвокогнитивті зерттеу жүргізілді.

Талқылау мен бақылау. Бір мазмұнға құрылған өлеңнің түрлі тақырыппен қағазға түсіп, таралуы оның мазмұнын жырлаушы (жеткізуші) мен тыңдаушы (қабылдаушы) жақтың түрліше қабылдауына байланысты. Себебі мәтін теориясына қатысты еңбектерде тыңдаушының мәтінді түрліше қабылдауы, мағыналық жақтан таратуы (интерпретациялау) реципиенттің таным аясы мен эмотивтілік деңгейіне байланысты болатыны жазылып жүр. В.П. Беляниннің пайымдауына сүйенсек, мәтінді қабылдау бірнеше сатыда жүзеге асырылады: реципиент, алдымен, мәтіннің таңбалық түрін қабылдап, одан айтылымның мағынасын қабылдау сатысына өтіп, соңында мәтінді тұтас құрылым ретінде қабылдау тиіс [4, 29]. Мәтіннің толыққандылығы оның көлемділігінен ғана емес, мазмұндық құрылымынан, мағыналық жүйелілігі мен тұтастығынан, сондай-ақ мәтіннің басталуы мен аяқталу жүйелілігінен көрінетіні белгілі.

И.Р. Гальперин мәтінді талдауда оның жеке бөлімдерінің жекеленген және өзара байланыстылықта қаралуын дұрыс деп есептейді. Мұндай талдау әдісін *синтездеу* немесе *интеграциялау* деп атайды [2]. *Интеграция* термині энциклопедиялық сөздіктің түсіндіруінде мәтіннің жеке бөлімдерін жекелеп, және тұтастай қарастыратын жүйе теориясының ұғымы болып табылады. Мәтіндегі *интеграциялау* нәтижесі оның аяқталу категориясымен байланысты. *Интеграция* ғылыми, публицистикалық, іскерлік мәтіндерде бір басқа, көркем шығарма мәтінінде басқаша сипат береді. Мәтіндегі *когезия* құбылысы мен *интеграцияның* аражігін ажырата білу керек. *Когезия* мәтіннің жеке бөліктерін байланыстыратын грамматикалық, семантикалық, лексикалық формалар, ол бір контекст-вариативтік мүшеленуден екіншісіне өтуді көрсетеді. *Интеграция* мәтіннің тұтастығын сақтау мақсатында оның барлық бөліктерін біріктіретін құбылыс.

Мәтін мазмұнындағы жүйелілік пен ондағы ақпараттардың бір-бірімен байланыс түзеп, тізбектеле келіп, толық ойды білдіруі оның *тұтасымдылық* белгісінен саналады. Мәтіннің мұндай табиғаты оны тыңдаушының тез қабылдауына (мазмұндық ұғынылуына) ықпал етіп қана қоймай, мәтіннің эстетикалық бояуын да арттыра түседі. Көркем шығарманың

семантикалық кеңістігін зерттеу «адам», «уақыт», «кеңістік» деп аталатын үш түрлі басты мәтіндік әмбебап ұғымдарды қарастырумен тығыз байланысты. Осылардың қатарында әсіресе, «адам» универсалиінің мәні зор. Себебі көркем шығарманың кейіпкері де, авторы да, қабылдаушысы да – адам. Т. Ван Дейктің айтуынша, мәтінді түсіну оқшау «вакуумдық» жағдайда емес, белгілі бір тыңдаушы мен айтушының арасында нақты бір жағдайда, әлеуметтік мәдени контексте жүзеге асырылатын процесс. Айталық, оқиға туралы түрлі пікірлер, көзқарастар, пайымдаулар, қорытындылар жүреді. Тыңдаушы естіген оқиғасы туралы жеке пайымдау жасап қана қоймайды, сонымен бірге айтушының не айтпақ болғанына ой жүгіртеді, оны өз пайымдауымен салыстырады. Ал сөйлеуші оқиға туралы баяндай отырып, белгілі бір әлеуметтік актіге қатысады, тыңдаушының әлденеге көзін жеткізуге, оны әлденеден сақтандыруға күш салады. Бұны түсінілімнің *прагматикалық* негіздемесі деп атаймыз. Оқиға туралы әңгіме кімге арналып айтылуына байланысты да түрліше талданып, түсіндірілуі мүмкін. Мәселен, оқиғаны айтушы кезкелген кездейсоқ жолаушыға, арнайы маманға, үйінде туыстарының ортасында баяндауы мүмкін. Бұндай жағдайда түсінілім *ситуативті* негізмеге сүйенеді [5, 156-159].

Жыр мәтіні ауызша дүниеге келу ерекшелігіне қарамастан көркем мәтінге тән барлық талаптарға жауап бере алады. Пікірімізді дәлелдеу үшін нақты жыр мәтіндеріне талдау жасаймыз.

Жыр ауызша дүниеге келіп, ауызша тарағандықтан (кейінірек хатқа түскені өз алдына мәселе) автордың бастапқы идеясы сақталып, оның берілу тәсілі – (тілдік және тілдік емес тәсілдер) кейінгі қосымша авторлардың (олардың өзі бастапқыда тыңдаушы ретінде қатысып, кейін жырды өздері айтып, басқаларға жеткізуіне байланысты қосымша авторларға айналған) сөз саптауымен дамытылып, өзгеріп отырған. Соған байланысты мәтін ішіндегі жеке сөздер мен сөйлем (ой) құрылымдары өзгеруі мүмкін. Оған дәлел кейде бір шығарманың бірнеше нұсқада сақталып, жетуі.

Әрине, жыраулар поэзиясы автордың өз аузынан емес, кейінгі жеткізушілердің жырлауынан жазылып алынып, хатқа түскендіктен, бастапқы нұсқаны «дәл мынадай еді» деп ешкім де кесіп айта алмасы сөзсіз. Дегенмен жыраулық дәстүрдің, жыршылықтың басты ұстанымы да, негізгі талабы да, тіпті «шын жыршы» болудың шарты да қасиетті жырдың әр сөзін шашпау шығармай жадыда ұстап, жеткізе білуде болғандықтан, «тақтақтықты» кие санаған өнер иесі жыршы-шәкірттің жырау-ұстаз алдындағы міндетін адал атқарғанына сенімдіміз. Сондықтан жыр мәтіндеріндегі ауытқулар жырдың «ауызша ғұмырында» емес, жазуға түскен кезеңінен басталды деп айтуға негіз бар. Жыраулар шығармаларының жазба мәтіндеріндегі белгілі мақсаттан туындаған (кейде құрастырушыны не редакторды мәжбүрлеген) қысқартулар мен өзгертулер көзге де көңілге де менмұндалап тұрады және жырдың тілдік-көркемдік тұтастығын бұзғаны өз алдына, жыраулық мұраның басты мұраты болып табылатын ұлттық мүдденің идеялық концепциясына нұқсан келтіретіні байқалады.

Маңғыстау өңірінде «Адайдың бес жүйрігі» атанған жыр дүлдүлдерінің бірі – Қашаған Күржіманұлының «Жұт жылы» дастанының мәтініне талдау жасап көрейік. Жыраудың кеңестік идеологияның сүзгісінен өтпеген жыр мәтіндері, тұтас шумақтар мен жыр шоғырлары баспаға жетпей қырқылып отырғаны байқалады. Бұндай репрессияланған шумақтар – белгілі бір тарихи кезеңдегі ұлттық рухтың бұлқынысы, қандай да бір қауіптен секем алған сананың қатер алдындағы дабыл қағуының жыраулық толғаумен төгілуі шовинистік үстем саясатқа ұнамағандықтан қаншама жылдар ресми жарияланудан, ғылыми талдаудан шет қалып келді. Жыраудың, әсіресе, дастандарының мәтіні қатты өзгеріске ұшыраған. Жыр жолдары қалып қойғаны өз алдына, біртұтас шығарманың әр шоғыры әртүрлі атпен бөлек-бөлек шығармалар түрінде кездеседі. Мысалы, ақынның «Жұт жылы» дастанының үзінділері «Топан» жинағында «Жұттан кейін», «Замана халі» деп аталатын бөлек-бөлек жыр үзіктері түрінде берілген [6].

1900 жылы Жем өзені арнасынан асып, жағасына жақын орналасқан елді мекендерді су шайып кетеді. Адам, мал шығыны көп болады. Табиғат апатынан зардап шегіп сансыраған

халыққа сол кездегі қазақ жерін уысында ұстап отырған патша үкіметінің жергілікті әкімшілігінен ешқандай жәрдем көрсетілмейді. Осы жайларды көзімен көріп, күйінген ақынның ашу-ызасы жыр болып төгіледі. Жыр бірте-бірте тереңдеп, «Топан» деп аталған дастанға айналады. Осы дастан «Топан» (Алматы, 1991) жинағында 335 тармақпен берілген. Жергілікті баспасөз беттерінде дастанның бір бөлігі «Топан», келесі бір бөлігі «Жем тасығанда» деп аталып, екі бөлек шығарма ретінде жарияланып келді. Кейіннен бұл екі жырдың тұтас бір дастан екені анықталды. Сонымен «Топан» дастанының толықтырылып, қалпына келген нұсқасы 534 жолды құрайды [7].

Дастанның негізгі мағыналық шоғырлары:

1. Кіріспе. Бегім төреге арнау сөз. (*Бегім төре, нәніміз, Сөзге құлақ салыңыз, – деп басталатын 23 тармақ*).

2. Асан қайғының Еділ мен Жайықты тастап көшуі туралы (*Күндердің күні болғанда...*)

3. Өткен тарихтан мысал-үлгі айту (*Ноғайлының елінде, Үш қиянның жерінде, Талай хандар шалқыған...*)

4. 1900 жылғы оқиға тұсында қазақ жеріндегі саяси-әлеуметтік жай-күйді сипаттау. (*Әлеумет, пәмді ішпен сез, Асанқайғы атам айтқан сөз. Еліңді кімнің алғанын Көріп тұр шыққыр, міне, көз...*)

5. Оқиғаны суреттеу (*Құтырылған бір құйын Кетірді жаман ел күйін...*)

«Топан» жинағында дастанның 1-шоғыры мүлде жоқ. 2-шоғырдағы кейбір шумақтар арасындағы түсіп қалған жеке тармақтарға тоқталып жатпай, алынып тасталған тұтас шумақтарды көрсете кетсек: *Күндердің күні болғанда, «Орыстар зорлық етер, – деп, – Жағама қолы жетер, – деп, – Еңіреп ерлер өтер», – деп, Асан қайғы бабамыз Жерінен безіп сол үшін, Амалсыз тастап кетіпті Көк Еділ мен Ақжайық, Кең Нарынның қонысын!.. Қалып қойған келесі шумақ: Батырлар да өтті әруақты, Қанжығасы қанға малынған. Бексауытын жамылған, Дұшпаннан кегі алынған. Көрмесе жауын сағынған, Алмастан қару тағынған. Камалға шауып, шеп бұзып, Жүрегін басқан қабынған. Он сан ноғайлының хандығын Билігімен басқарып, Орақ, Мамай, Телағыс, Асанқайғы атам, Қазтуған – Олар да кеткен шарасыз Мынау көлденең жатқан Нарыннан. Өлең жолдары Асанқайғының Еділ, Жайық, Нарынды тастап көшу тарихын, себебін баяндайды. Еділ, Ақ Жайық, Нарын бойындағы жерлердің бір кездерде Ноғайлының биі Ер Едігенің және оның ұрпақтарының билігінде болғандығын меңзейді. Бұл Қашаған жыраудың тарихи танымының өте терең екендігін, атышулы «Қырымның қырық батыры» жырлар циклінің қалыптасу аралының Қазақстанның батыс өңірі, соның ішінде Атырау, Маңғыстау, Ақтөбе аймағы екендігін нақтылай түседі [8].*

Дастанның ең көп қысқартылған бөлігі төртінші мағыналық шоғырда. Ақын «Асанқайғының болжап айтып кеткені шынға айналды, соны шыққыр көзіміз көрді» деп күйіне сөз етіп отырғаны – Ресей патша үкіметінің қазақтың жерін шындап жаулай бастаған тұсы. Жем мен Жайықтың бойындағы қорғасындай балқыған құйкалы жер, Жайықтың исі аңқыған бекіресі талайдың арманына айналып еді. Сарытау, Самар, Қазанның саудагерлері мен келімсек қоныстанушылары, Хиуаның саудагер сарттары ағылып келіп, олжаға белшесінен батып, ақшаны сарайлап жинап, елдеріне тасушы еді. Сол келімсектер тойынғасын «құдайларын» ұмытып, жергілікті елді көзіне ілмей, кемсітіп қорлауға айналды. (*Жем мен Жайық құт еді, Тарқамас базар-дүкені. Берекелі қазаным, Қызығы кетпес базарым, Ақ шуақты ажарым. Кешіп жатыр басынан Келімсектер мазағын*). Халықтың қазанына қол сұғып, өз несібесін өзіне татырмады (*Сарытау, Самар, Қазаннан Келгеннің қызық көргені, Тастары өрге өрледі. Бектерімді баяғы, Есіктегі, аяғы, Құлы құрлы көрмеді. Билеп ап судың балығын Бұқара байтақ халықтың Жеуіне де бермеді...*). Қазақтың мүддесімен ешкім санаспады, бас көтерсе, жазаға тартты (*Бас көтерген қазақты Пәлеге тартты кесектен*). Бір кездерде қазақты «қой баққан надан ел» деп менсінбей, қазақтың жеріне аяқ басуға жиренетіндер енді басқаша сайрап жүр (*Сахыраның елі шашық деп, Баруға алыс-қашық деп, Шаңды-аяқ елге бармайық, Бара алмаспыз асып деп... Жоламаушы еді әуелде. Бүгінде басқа сайрап жүр, Тор-тұзағын сайлап жүр «Зердесіз елдің байлығын Қарнып қалуға асық» деп...*). Бұл келімсектер қазақтың байлығына сұғынғаны аздай, енді елдің рухани

болмысын бүлдіруге әрекеттенуде. Алдымен елдің жүрегін жадылап, арамза молдалары келді (*Ноғайлар тапқан жан-айла, Указной молдалар Өп-өтірік құдайлап*). Артынан елдің санасын тұмандатып, есінен адастыратын арағы мен темекісі қоса жетті (*Қалаға келген билері Арақ ішіп, елірді. Кеудесі бұған семірді, Папиросы шегулі...*). Тентек-тебірін қазы мен билердің алқасына салатын салтымыз аяқасты боп, түрме деген сұмдығы шықты (*Тентек қылса бір қазақ, Түрмеге барып маталды*). Қазақтың сөзін сөйлеуге тиісті бай-мырзаларын арзан қызықпен алдап-сулап, басын айналдырып қойды (*Қайырсыз кілең қаста бай Айдаған малға қуанып, Қой-қозыға жұбанып; Қалалы жерде мырзасы Қос арғымақ пар жегіп, Тарантас арба туарып, Кәршөндікке қамалып, Шалқыды талай мас болып, Нәпсісін ылайға суарып...*). Бұған дейінгі жарияланымдарда *нәпсісін шайға суарып* түрінде беріліп келген тіркес ауызша нұсқада *нәпсісін лайға суарып* болып айтылған. Біздің ойымызша, ақынның *лай* деп отырғаны *арақ* болса керек. Қаладаға мырзалар кәршөндікке қамалып шай емес, арақ ішетіні түсінікті. *Шалқыды талай мас болып* деген тармақ та *лай (арақ)* сөзіне меңзейді. *Арақ* – адамның санасын лайлайтын жағымсыз, лас сұйық ретінде образдалып беріліп тұр деп түсінеміз.

«Топан» жинағында төмендегі шумақтар жоқ:

Бес күндік дәулет мас қылып,
 Дұшпанға артын аштырып,
 Жақсыны жаман табалап.
 Бәледен бәле балалап,
 Көбейді хабар жаманат...
 Сарттан болды молдасы,
 Шайтан болды жолдасы.
 Құл-құтанға қор болды,
 Азамат ердің ордасы.
 Алла деген артық бақ,
 Бұрынғы өткен заманнан,
 Қызыл тілім, сайрасаң,
 Оқиғаларды айтып бақ.
 Жастабан, Шарға, Келдібай –
 Таз деген туыс жұртымның
 Жүрегі жаман шайылды-ақ.
 Байұлының ішінде
 Білікті қарттар қайымдап,
 Білген екен пайымдап.
 «Су тасады жымдай» деп,
 «Байтақ жатқан халыққа
 Бәле келеді мұндай» деп.
 Алты күн бұрын өтулі
 Елі-жұртын аралап,
 Айтқан екен шамалап:
 «Елді бүлгін шалад» деп
 «Топан су тасып ағад» деп.
 «Бәле келед тұлданған
 Кер заманға қырындап, –
 Айдың басы қауіп» деп.
 Білікті шалдар айтыпты
 Оқиғадан бұрын-ақ.
 Тыңдаған бірақ жан бар ма,
 Шалдардың сөзін ырымдап? [9, 221].

Адамзаттың азғындауының белгісі: *тәубе, шүкір, қанағат* деген кісіліктің үш критерийін ұмыту. Алланы ауызға алмау. Бәленің белгісін болжаған даналыққа құлақ аспау. Міне – қаншама жанды жалмаған қасіретті оқиганың себебі. Алланың құдіретін жария ететін жолдар міндетті түрде қысқартылып не өңін айналдарып, өзгертілген. Мысалы: «Салих құлын бір Алла От ішінде сақтар» деген сөз Көнеден жеткен ақпар-ды. Бітіне, бұзық көбейіп, Хаққа қарсы іс қылғасын, Қайсысын аман сақтар-ды. – деген жолдар бұрынға нұсқада: «От ішінде сақта» деген сөз Қайсысын аман сақтады. – түрінде құйрық-жалы күзеліп ұсынылған. Бірінші нұсқасында: «Салих (адал) құлын Алла от ішінде де сақтайды деген көнеден жеткен қасиетті сөз бар еді, бірақ адамзат кұнаға шексіз батып, Хаққа қарсы іс қылғасын Алла оларды жазалады» деген ұғымды берсе, қысқартылған кеңестік нұсқасы «от ішінде сақта деген сөздің жалған екені осыдан көрінеді» деген ойға мензейді.

Ақын осыншама жазықты-жазықсыз адамды жалмаған апаттың сырын «табиғаттың мылқау күшінен» емес, адам баласының өзінің ішкі болмысынан іздейді. Адамның рухани азғындауына, пейілінің бұзылуына жіберген Алланың жазасы деп ұқтырады. Жырдың ресми мәтінінде осы ойларды айғақтайтын жолдар түсіп қалған:

Асылың шикі топырақ,
Асылы топырақ болған соң,
Адамның ісі ғапыл-ақ,
Өлмейтіндей көргенмен
Адамға ажал жақын-ақ.
Өлерін адам білгесін
Төсекке түнде кіргенде
Иманыңды айтқан мақұл-ақ.
Алласы түспей ауызына
Сөйлемек жаман шатынап.
Тәубаға кел тірлікте
Құдайға жылап аһылап.
Ақыреттің қайығын
Бір мінгесін ылаулап,
Келмегің қиын қатынап.
Ізінді бағып шайтан жүр,
Қалт жібермей бақылап...[6, 95]

Ресми мәтіндегі «кеңестік түсініктің» немесе «кеңестік түсінбеушіліктің» салқыны тиген өлең тармақтарын көрсете кетейік.

Ресми нұсқасында:
Ғаламат мұндай түс болды,
Азғындар азып мыс болды.
Әлпештеген арудың
Кеудесіне қара құс қонды.
Ауызша жырланған нұсқасында:
Ғаламат мұндай түс болды,
Алтындар азып мыс болды.
Қызылдан киім киінген,
Мамықтан төсек жиынған
Әлпештеген арудың
Кеудесіне қара құзғын құс қонды [6, 96].

«Қызылдан киім киіну» мен «мамықтан төсек жиіну» образы «әлпештеген арудың» қаншалықты аяулы екендігін, соның ішінде арудың қазақ деген ұлттың дүниетанымындағы, болмысындағы орнының ерекше екендігін, әлпештеген аруыңның – ұлтыңның болашақ анасының – кеудесіне жай қара құс емес, қара құзғын құстың қонғанын (құзғынның өлексеге қонатынын ойласақ) сол арқылы қазақ ұлтының басына түскен ахуалдың

қаншалықты қасіретті екендігін меңзеп отыр. Сондай-ақ, ресми нұсқадағы: Малынан пайда көрмеген,

Қанағатсыз Қарынбай,
Барын жоқ деп құрынған.
Жұлдызды жатқа санасақ,
Қисап етіп қарасақ,
«Мың тасқанға бір тосқан»
Бар емес пе еді бұрыннан?! [6, 96]

деп берілген жолдардың ауызша жырлаудағы нұсқасы әлдеқайда терең әрі жүйелі деуге болады:

Малынан пайда көрмеген,
Қанағатсыз Қарынбай,
Барын жоқ деп құрынған.
Табалап оны қайтейін, –
Құдайдың торы құрылған!
Өнеге үшін айтамын,
Кейінгі туған жас бала
Таймағай деп жол мен ырымнан.
Жұлдызды жадқа санасақ,
Хисап етіп қарасақ
«Мың тасқанға бір тосқан»
Бар емес пе еді бұрыннан?! [10, 226].

«Табалап оны қайтейін, Құдайдың торы құрылған!» деген жолдар жыраудың өкініші мен шарасыздығын танытады. «Жұлдызды жатқа санау» дегеннен гөрі «жұлдызды жадқа санау» тіркесі қисындырақ тәрізді. «Жад» – арабтың «ес» ұғымындағы сөзі десек, «жұлдызды жадқа санаудың» мағынасы «халықтың өткені мен болашағын жұлдыздарға қарап, болжап, есептеп отыру», қазақ халқының астрономиялық қабілеті туралы айтылып тұрған болу керек деп ойлаймыз. Сонда «жұлдызды жадқа санау» тіркесін: «жұлдызды халықтың жады деп санау, есептеу» ұғымында алу керек болады.

Нәтижелер. Адмони, Серебренников, И.В. Арнольд өзге де мәтінтанушылардың зерттеулерінде мәтіннің семантикалық құрылымының иерархиялылығы баса көрсетіледі. Мәтіннің мұндай құрылымы мәтінді қабылдауды жеңілдетіп, оның эстетикалық әсерлілігін арттырады. Мәтін құрылымындағы семантикалық компоненттердің иерархиялы сатысының ең шыңында автордың дүние туралы индивидуалды-авторлық концепциясы тұрады [9, 50]. Біз жоғарыда талдаған жыр мәтінінің иерархиялы құрылымы оның 5 мағыналық шоғырынан көрінеді. Мағыналық шоғырлардың аралық жолдары түсіріліп, қысқарып қалғандықтан, автордың бастапқы идеясына нұқсан келтірілген.

Антропологиялық және когнитивтік лингвистиканың аясында мәтін семантикасы туралы мәселе күрделеніп, кеңейе түсті. Мәтіннің мағыналық құрылымын зерттеудің түрліше қырлары пайда болды. Соның ішінде қазіргі кезде көптеген зерттеушілердің назарын аударып отырған *мәтіннің семантикалық кеңістігі* мәселесі деуге болады. Кеңістік категориясында мәтін таңбалық және мағыналық бірліктерде танылады. Бұндай кеңістікті виртуалды және актуалды деп екіге жіктеуге болады. Виртуалды семантикалық кеңістікте мәтіннің бастапқы пайда болуындағы автордың алғашқы ойы (замысель) көрінсе, актуалды семантикалық кеңістік дегеніміз мәтіннің тыңдаушы арқылы қабылдану барысындағы мазмұны. Басқаша айтқанда, алғашқысы мәтіннің басталу кеңістігі болса, екіншісі мәтіннің аяқталу кеңістігі деп түсінеміз.

Мәтіннің семантикалық кеңістігі – менталды жасалым. Оның қалыптасуына, біріншіден, көркем шығарманың өзі, яғни, автор қолданған тілдік таңбалар – сөздер, сөйлемдер, күрделі синтаксистік құрылымдар (виртуалды кеңістік), екіншіден, оқырманның мәтінді қабылдау кезіндегі түсінілімі (оны мәтін семантикасының актуалды кеңістігі дейміз) негіз болады. «Мәселен, жыраулар дүниетанымындағы мұң концептісін айқындауда, *мұң*,

қайғы, уайым, шер тәрізді синонимдес сөздердің семантикалық өрісінен өзге мұнның логикалық, психологиялық, философиялық түсіндірмесі, қазақ халқы үшін мұнның эмоциональдық, бағалауыштық, этникалық, тарихи тұрғыда қабылдануын танытатын мәтіндер (фразеологизмдер, афоризмдер, миф т.б.) қоса ұсынылады» [11]. Яғни, жыраулық мәтіндерді түсініп, қабылдау үшін, сол мәтін арқылы берілген концептілерден хабардар болу қажет.

Қашаған жыраудың ресми басылымнан сусып түсіп қалған жырдың ендігі бір қомақты шоғыры – «пікір ету» мен «тәубаға келу» идеясын насихаттайтын діни мазмұндағы өлең жолдары:

Және бір мысал айтайын:
Өзіреті ер Ғали:
«Тұтқасы болса ұстайтын
Қара жердің қабатын
Қозғар едім», – деп еді.
Көңілін Алла семдірген –
Сол сөзінің себебі.
Дәуіттің ұлы Сүлеймен
Он сегіз мың ғаламға
Патша болып ол тұрған.
Нұры суға түскен соң
Патшалықтан айырылып,
Бұқарашылық жол қуған.
Өтірік айтып тайсалман,
Наданның сөзін айта алман,
Айырма, Алла, тағаттан.
Хақ жолға баста, Жаратқан!
Дәуіттің отыз ұлына
Өзірейіл құрық салғанда,
Бәрін жинап алғанда,
Арасы алыс болмапты
Анығы жалғыз сағаттан.
Перғауын патша зор болған,
Шайтанға құлқын билетіп,
Зұлымдықты мол қылған.
Тәккәпарлық еніп көңіліне,
Мөлшерлі күні мұны да
Ніл дария жұтып қор қылған.
Қазинесі көп Алланың,
Фазылынан шет қалмаң.
Алласыз іс қылам деп,
Пайда бермес мақтанған.
Менмендіктен қайыр жоқ,
Арам қан жиып көңілге,
Көкірегі таттанған.
Адамзатқа сол керек –
Құдайдан қорқып сақтанған.
Тәкәппар мен менменнің
Пиғылына тап келіп,
Осындай рет көп болған.
Мейлің патша, мейлің құл,
Өлшеулі сағат соққанда
Бәрі де соның жоқ болған.

Жан жаратқан Алланың
 Кеңшілігіне тап болар
 Тәуба мен шүкір еткен жан... [9, 227].

Патшалығынан айрылған Дәуіттің ұлы Сүлеймен, отыз ұлы бір сағаттың ішінде көз жұмған Дәуіт, Әзіреті ер Ғали – Алланың көзі түскен пайғамбарлары болса, қауымымен бірге Ніл дарияға жұтылған Перғауын – кәпірлердің патшасы – бірі көңіліне сәл болса да күпір ой келгендіктен, енді бірі Аллаға жақпас іс қылып, менмендік, жауыздық іс қылғандықтан, қатерге ұшырады. Әрқайсысы бір-бір қиссаға азық болатын оқиғаларды Қашаған жырау тәптіштеп баяндап жатпаған. Қара күштің иесі Әзіреті ер Ғалидың жауыздардың қолынан мешітте өлтірілуін «көңілін Алла семдірген» деп ишаралайды. 18 мың ғаламды билеген Дәуіттің ұлы Сүлейменнің пері қызының сөзіне еріп, құстарға қиянат жасамақ болғаны үшін патшалықтан айырылуын «нұры суға түскен соң, патшалықтан айырылып...» деп береді. Оның себебі – біріншіден, бұл оқиғалар Қашағанның өмір сүрген кезеңінде кез-келген қазақтың баласына көзін тырнап ашқаннан тыңдап өскен қиссалары арқылы таныс болатын; екіншіден, жырдың прагматикалық мақсаты (әсерлілігі) үшін оқиғаларды тізбектеп жату маңызды емес, сол оқиғалардың салдарын, ұрпаққа сабақ болатын өнегесін айту маңыздырық болса керек.

Жырдың концовкасындағы қорытынды ой – ақынның өзін де, елін де жұбатып айтқан жолдары «ресми басылымда»:

Кейіндегі бозбалалар,
 Налымаңыз, шырағым
 Күндердің күні болғанда,
 Көк дария көл болса,
 Бай мен жарлы тең болса,
 Суда – балық, қырда – егін
 Бәле-бәтер жоқ болса,
 Диқаншылық көп болса,
 Талаптың күші сел болып,
 Кетерсіз-дағы ел болып[6, 97].

Ауызша жырлаудан жазып алынған нұсқада:

Кейіндегі бозбала,
 Налымаңыз, шырағым,
Әлі де Құдай ондаса,
 Күндердің күні болғанда,
 Көк дария көл болса,
 Бай мен жарлы тең болса,
 Суда – балық, қырда – **елік,**
 Бәле-бәтер жоқ болса,
 Диханшылық көп болса,
 Талаптың күші сел болып,
Алладан болып кеңшілік,
Пендеден кетпей кемшілік,
Талабың еткен жөнделіп,
 Кетерсіз-дағы ел болып [9, 228].

Қарайтылып берілген жолдар – Алла атымен байланысты ой оралымдары – ресми басылымда жоқ. Сондай-ақ, «суда – балық, қырда – егін» тіркесі «суда – балық, қырда – елік» түрінде айтылған. Судан балық аулау, қырдан аң аулау, өзеннің бойына егін салу («диханшылық көп болса») – қазақтың үш түрлі күн көріс көзі меңзеліп тұр деп түсінеміз.

Қорытынды. Көркем шығарманың семантикалық кеңістігін зерттеу «адам», «уақыт», «кеңістік» деп аталатын үш түрлі басты мәтіндік әмбебап ұғымдарды қарастырумен тығыз байланысты. Осылардың қатарында әсіресе, «адам» универсалиінің мәні зор. Себебі көркем

шығарманың кейіпкері де, авторы да, қабылдаушысы да – адам. Л.Г. Бабенко мен Ю.В. Казариннің «Көркем мәтінді лингвистикалық талдау» еңбегінде мәтіннің семантикалық кеңістігінің үш түрлі саласы ұсынылады: 1. концептуалды, 2. денотативті, 3. эмотивті [10].

Аталған еңбекпен танысу арқылы пайымдауымыз бойынша, мәтіннің концептуалды кеңістігін зерттеу негізінен төмендегі мәселелермен байланысты қаралуы тиіс:

1. Шығарманың концептуалды кеңістігінің белгілі бір ұлт мәдениетіне қатыстылығы, яғни ұлт мәдениетінің дамуы сол тілдегі көркем шығарманың тілдік, концептуалдық әлеуетімен тығыз байланысты;

2. Мәтін тілінің ұлттық концептосферамен, ұлт мәдениетімен байланысы;

3. Ұлт мәдениетіндегі тұрақты мәдени концептілердің болуы, оның көркем мәтінде көрінуі;

4. Концептінің «адамзат санасына» ортақ білімдік аяда тоғысуы (концептінің әмбебаптығы);

5. Концептінің динамикалылығы, үнемі дамуға қабілеттілігі;

6. Концептуалдық талдаудың мақсаты: мәдени мәнділікке ие концептілердің парадигмасын айқындау, олардың концептосферасын сипаттау, концептінің менталды өрісін құрайтын компоненттерді табу [10, 61].

Г.М. Мучник көркем мәтіннің қабылдану проблемасына байланысты «автор – мәтін - оқырман» үш жақты моделін ұсынады [12].

Біздің ойымызша, мәтін мағынасы, мәтін семантикасы, мәтіннің семантикалық кеңістігі терминдерін мәтін түсінілімі мен қабылдануын, жалпы көркем мәтін табиғатын анықтайтын ұғымдар мен категориялар ретінде тануға, сондай-ақ, көркем мәтіндегі дүниенің концептуалдық бейнесін сипаттау барысында концептілерді айқындау үшін де пайдалануға болады. Түсінілім – адресат пен айтылым авторын байланыстырушы категория, осы тұрғыдан «түсінілім» және «тіл» бір қатардағы ұғым десе де болады. Себебі тіл де сөйлеуші мен тыңдаушыны байланыстырады [13]. Сондай-ақ, мәтін түсінілімінде кез-келген индивидтің жеке санасының бір бөлшегін құрайтын «тілдік сананың» [14, 80] да маңызы зор деп ойлаймыз. Себебі тілдік бірліктер жүйесі тілдік санада сақталады, ал мәтін түсінілімінде тілдік бірліктерді қабылдаудың мәні ерекше.

Қорыта айтқанда, Қашаған Күржіманұлы шығармаларының мәтіндеріндегі «репрессияланған» шумақтардың дені діни-идеологиялық және саяси астары бар жыр жолдары деп батыл айта аламыз. Мұсылман дінінің кісілік қағидаларын насихаттап, үлгі етіп қана қоймай, қазақтың ділі мен дініне қол сұға бастаған саяси-идеологиялық күштердің арамза әрекеттерін әшкерелейтін ақынның жан айқайына құрылған шумақтар «кеңестік цензурадан» өтпейтін болғандықтан азаматтарымыз амалсыз қысқартуға, өңін өзгертуге мәжбүр болған. Кейбір тұстарда тәуекелге барып, сыналап енгізіп те отырғаны байқалады. Осынша қысым мен қырағы бақылауға қарамастан, «ұлтшыл» атанудан сескенбей, қазақ халқының ұлттық танымы мен тарихи баянын паш ететін жәдігер жырларды кез келген мүмкіндікті пайдаланып жарыққа шығарып, кейінгі ұрпаққа аманаттап үлгерген Маңғыстау жыраулық дәстүрін жинап, зерттеуші Қ. Сыдықов сынды ғалымдардың еңбегі мен ерлігі өлшеусіз.

Мақала ҚР БҒМ грантымен қаржыландырылатын «AP08856996 Маңғыстау аймағындағы сакралды мәтіндердің концептуалды кеңістігі (жыраулық мәтіндер, эпитафиялық жазба мәтіндері, петроглифтер)» ғылыми жобасы аясында жазылды

Әдебиеттер

1. Ахмедьяров К.К. Формирование и развитие метаязыка русской лингвистической поэтики. Диссертация доктора фил. наук. – Алматы: Еверо, 2003. – 250 с.

2. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981. – 134 с.

3. Гусев В.В. Проблемы фольклора в истории эстетики. – М.: АН СССР, 1963. – 158 с.

4. Белянин В.П. Психолингвистические аспекты художественного текста.– М.: МГУ, 1988. – 121 с.
5. Дейк Т. Язык. Познание. Коммуникация. – М.: Прогресс, 1989. –310 с.
6. Күржіманұлы Қ. Топан. – Алматы: Жалын, 1991. – 175 б.
7. Көне күннің жыр күмбезі // Құрастырған Б.И.Нұрдаұлетова. – Алматы: Жазушы, 2007. – 344 б.
8. Нұрдаұлетова, Б.И., Режепович, Б.С., Жанат, С., Нұржанова, А.С. Мәулімнияз-Едиге поэмасындағы мифопоэтизмдер // Orscion (Венесуэла) V 36.2020. ISSN 1012–1587, Scopus, CiteScore 0,06, Том 36. Арнайы № 26. Б. 751–765. (ағылшын тілінде).
9. Қайыртпай кеткен Қашаған // Құрастырған Ж.Жылқышиев. – Алматы: Жазушы, 2011. – 432 б.
10. Бабенко Л.Г., Казарин Ю.В. Лингвистический анализ художественного текста. – М.: Флинта-Наука, 2003. – 495 с.
11. Нұрдаұлетова Б.И. Қазақ дүниетанымындағы базалық концептілердің тілдік көрінісі. Ясауи университетінің Хабаршысы, №1 (123), 2022. – с. 10-20
12. Мучник Г.М. Текст в системе художественной коммуникации. Восприятие анализ, интерпретация. –Алматы: Балауса, 1996. – 192с.
13. Демьянков В.З. Понимания как интерпретирующая деятельность Вопросы языкознание.– М.: Флинта-Наука, 2003. – 214 с.
14. Агманова А.Е., Рубас А.А. Актуализация индивидуального сознания вучебном дискурсе. Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. № 1(138)/2022. – с. 79-86

Б.И. НУРДАУЛЕТОВА

Каспийский университет технологии и инжиниринга им Ш.Есенова, Актау, Казахстан

СЕМАНТИЧЕСКОЕ ПРОСТРАНСТВО ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА (НА ОСНОВЕ ТЕКСТА ПОЭЗИИ ЖЫРАУ)

Аннотация. В данной статье рассматривается вопрос семантического пространства в интерпретации художественного текста, его специфика по отношению к устным текстам. Анализируюся текст произведений главного представителя школы Мангистауских жырау Кашагана жырау Куржيمانұлы.

В одних исследованиях акцент ставится на структуру речи текста, в других рассматривается текст как система, встречающаяся структуре устной, письменной. В какой бы форме не обозначался текст (устно, письменно, в виде монотекста, в поэтическом, прозаическом характере) он является продуктом культуры, творчества, духовной деятельности, порожденным определенной эпохой, феноменом, передающим духовное богатство из поколения в поколение.

Главными отличиями художественного текста являются его целостность, системность при передаче определенной мысли, наличие начала и конца, выбор темы, передача определенной информации посредством текста (информативная функция) и то, что текст служит средством общения, а также, что самое важное, отражается через текст мировоззрение человека, национальная духовная культура (кумулятивная функция текста), личность, языковой образ мира индивида (концептуально-языковое свойство текста).

Несмотря на особенности устной формы, текст жырау отвечает всем требованиям, присущим художественному тексту.

Ключевые слова. Художественный текст, иерархическая структура, смысловое пространство, устный текст, Кашаган жырау, ментальная структура, сборник стихов.

B.I. NURDAULETOVA

Caspian University of technology and engineering named after sh. Esenov,
Aktau, Kazakhstan

**SEMANTIC SPACE OF THE LITERARY TEXT (BASED ON THE TEXT OF
ZHYRAU'S POETRY)**

Annotation. This article is devoted to the issue of semantic space in the interpretation of the literary text, its specificity in relation to the oral texts, analyzing the text of the works of the main representative of the Zhyrauschool from Mangystau - Kashagan Zhyrau Kurzhimanuly.

When considering text linguistics, some studies emphasize that text is a written structure of speech, while some researchers consider text as a system that occurs in both oral and written speech structure. Whatever the form of the text (oral, written, mono-text, poetic, prose), it is the product of a certain era of culture, creativity, spiritual activity and a phenomenon that preserves such spiritual wealth from generation to generation.

The main features of a literary text are its integrity, consistency in the delivery of a particular idea, the presence of the beginning and the end, the choice of topic, the ability to convey certain information through the text (information service) and the text as a means of communication (communication service), the expression of the human worldview, the national spiritual culture through the text (cumulative function of the text), and thus the formation of the individual image, the linguistic image of the world (conceptual and linguistic properties of the text).

The text of the poem, regardless of the specifics of its oral origin, can meet all the requirements of a literary text.

Keywords. Literary text, hierarchical structure, semantic space, oral text, Kashagan zhyrau, mental structure, collection of poems.

References

1. Ahmedärov K.K. Formirovanie i razvitie metaiazyka ruskoilingvisticheskoi poetiki. Disertasiya doktora fil. nauk. –Almaty: Evero, 2003. – 250 s.
2. Gälperin İ.R. Teks kak obekt lingvisticheskogo issledovaniya. – M: Nauka, 1981.–134 s.
3. Gusev V.V. Problemy föklora v istorii estetiki. –M., L., 1963. – 158 s.
4. Belänin V.P. Psiholingvisticheskie aspekty hudojestvennogo teksta.– M: MGU, 1988. – 121 s.
5. Deik T. İazyk. Poznanie. Komunikasiya. – Moskva: Progres, 1989. –310s.
6. Kürjımanuly Q. Topan. – Almaty: Jalyn, 1991. – 175 b.
7. Köne künniñ jyr kümbezi // Qūrastyrğan B.İ.Nürdäuletova. – Almaty: Jazuşy, 2007. – 344 b.
8. Nürdäuletova, B.İ., Rejepovich, B.S., Janat, S., Nürjanova, A.S. Mäulimniyaz-Edige poemasyndağy mifopoetizmder // Opcion (Venesuela) V 36.2020. ISSN 1012–1587, Scopus, CiteScore 0,06, Tom 36. Arnaiy № 26. B. 751–765. (ağylşyn tilinde).
9. Qaiyrtpai ketken Qaşağan // Qūrastyrğan J.Jylqyşiev. – Almaty: Jazuşy, 2011. – 432 b.
10. Babenko L.G., Kazarin İu.V. Lingvisticheski analiz hudojestvennogoteksta. – M: Flinta-Nauka, 2003. – 495s.
11. Nürdäuletova B.İ. Qazaq dūnietanymyndağy bazalyq konseptilerdiñ tildik körimisi. İsasui universitetiniñ Habarşysy, №1 (123), 2022. – 10-20.
12. Muchnik G.M. Teks v sisteme hudojestvennoi komunikasii. Vosprätie analiz, interpretasiya. –Almaty: Balauşa, 1996. – 192 s.
13. Demänkov V.Z. Ponimaniya kak interpretiruiuşaiya deiatelnöst Voprosy iazykoznanie. – M: Flinta-Nauka, 2003. – 214 s.
14. Agmanova A.E., Rubas A.A., Aktualizasiya individuälnoğo soznaniya vuchebnom diskurse. Vestnik Evraziskogo nasiunälnoğo universiteta imeni L.N. Gumileva. Seriya Filologia № 1(138)/2022. –79-86 s.

Автор туралы мәлімет:

Нұрдаулетова Бибайша – филология ғылымдарының докторы, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университетінің профессоры, Ақтау, Қазақстан.

Нурдаулетова Бибайша – доктор филологических наук, профессор Каспийского университета технологии и инжиниринга им Ш.Есенова, Ақтау, Казахстан.

Nurdauletova Bibaisha – doctor of philology, professor. Caspian University of technology and engineering named after Sh. Esenov, Aktau, Kazakhstan.

Техникалық редакторлар: **М. Аманғазықызы, А.Т. Жұмсақбаев**
Компьютерде беттеген: **А.С. Сыздыкова**

Еуразия гуманитарлық институтының ХАБАРШЫСЫ.
2022. – 2. – Нұр-Сұлтан: ЕАГИ. 109 б.

Жарияланған материалдар автордың көзқарасын білдіреді, олар журналдың редакциялық алқасының пікірімен сәйкес келмеуі мүмкін. Жарияланымдардағы деректер мен мәліметтердің дұрыстығына автор жауап береді.